

dr hab. inż. Dariusz Kusz, prof. PRz

Rzeszów, 18.03.2022

Wydział Zarządzania

Politechnika Rzeszowska

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgr Joanny Stefańczyk

**pt. „Ekonomiczne skutki prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych
przyrodniczo”**

wykonanej pod kierunkiem dr hab. Barbary Gołębiewskiej, prof. SGGW

Promotor pomocniczy: dr Janusz Majewski

Podstawę wykonania recenzji stanowi pismo dr hab. Mariusza Maciejczaka, prof. SGGW Przewodniczącego Rady Dyscypliny Ekonomia i Finanse z dnia 01.02.2022 roku.

Recenzja dotyczy spełnienia przez rozprawę doktorską warunków określonych w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1789) w związku z art. 179 ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018 poz. 1669).

Jako przesłanki szczegółowe oceny rozprawy doktorskiej przyjęto następujące kryteria: sformułowanie problemu badawczego i tematu rozprawy, cele i hipotezy badawcze, materiały źródłowe i metodyka badań, struktura, treść poszczególnych rozdziałów oraz ocena merytoryczna pracy.

1. Problem badawczy i temat rozprawy.

Poruszone w pracy zagadnienie prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo wpisuje się w problematykę badawczą dotyczącą ekologicznych uwarunkowań prowadzenia działalności gospodarczej. Zagadnienie to jest niezmiernie ważne zarówno z punktu

widzenia funkcji pełnionych przez obszary przyrodniczo cenne w kształtowaniu dobrobytu społecznego oraz pełnieniu zadań w ochronie przyrody, ale też z punktu widzenia konieczności racjonalnego gospodarowania zasobami naturalnymi i zapewnienia trwałych podstaw rozwoju gospodarstw rolniczych, funkcjonujących na tych obszarach.

Jednym z ważniejszych problemów środowiskowych na świecie, łączącym się z prowadzeniem działalności gospodarczej, jest zmniejszanie się bioróżnorodności. Utrata bioróżnorodności obserwowana jest na wielu poziomach, lokalnym, regionalnym, krajowym czy globalnym. Stanowi to poważny problem nie tylko środowiskowy, ale też społeczny, kulturowy i gospodarczy. Wyczerpywanie bioróżnorodności świata i jego ekosystemów w zbyt szybkim tempie zaczyna mieć poważne konsekwencje w zakresie zdolności ekosystemów do dostarczania dóbr i usług, a także możliwość czerpania korzyści z tych dóbr i usług przez przyszłe pokolenia.

Napięcia jakie występują pomiędzy potrzebą wzrostu efektywności gospodarowania, intensywności produkcji, a obowiązkiem ochrony środowiska przyrodniczego mają miejsce także w rolnictwie. Napięcia te wynikają z nieodzowności zaspokojenia rosnącego zapotrzebowania na żywność, zwiększenia fizycznej dostępności żywności, poprawy efektywności gospodarowania w rolnictwie, zmniejszenia kosztów jednostkowych produkcji żywności, a także konieczności zrównoważonego gospodarowania w rolnictwie, uwzględniającego aspekty społeczne, środowiskowe i ekonomiczne. Problemy te szczególnie nasilają się na obszarach cennych przyrodniczo. Obecna ekspansja gospodarcza jest mocno nasiloną i należy poszukiwać rozwiązań pozwalających na kompromis pomiędzy prowadzeniem działalności gospodarczej, a ochroną obszarów cennych przyrodniczo. Obszary te nie mogą stanowić źródła konfliktu ani dla gospodarki, ani dla społeczeństwa. Zasadniczy problem poruszony w dysertacji dotyczy relacji zachodzących pomiędzy gospodarowaniem (rolnictwem), a obszarami cennymi przyrodniczo. Obszary takie mogą być ważnym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego pod warunkiem ich prawidłowego użytkowania. Co więcej próby ograniczenia ich gospodarczego wykorzystania mogą prowadzić do skutków społecznie nieakceptowalnych.

Tematyka poruszona w pracy jest zagadnieniem złożonym i wieloaspektowym. Autorka skupiła swoją uwagę na ekonomicznych skutkach prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo. Są to zagadnienia poruszane w literaturze przedmiotu, jednak należy podkreślić, że ciągle aktualne (a nawet w dobie zmian klimatycznych zyskujące na znaczeniu) i nie w pełni rozpoznane. Zwłaszcza należy wskazać na lukę badawczą istniejącą w obszarze czynników kształtujących efektywność gospodarstw rolniczych funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych oraz dotyczącą poszukiwania odpowiedzi na pytanie czy gospodarstwa rolnicze położone na tych obszarach osiągają efektywność ekonomiczną porównywalną do gospodarstw spoza tych obszarów. Ponadto podjęto też w pewnym zakresie problematykę skuteczności instrumentów

interwencjonizmu rolnego w kształtowaniu sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolniczych dysponujących użytkami rolnymi położonymi na obszarze Natura 2000.

Tytuł pracy został sformułowany poprawnie. Przy czym sformułowanie w tytule „*ekonomiczne skutki*” może sugerować szersze spektrum oceny, a nie tylko ocenę sytuacji ekonomiczno-finansowej gospodarstw rolniczych. Ponadto tytuł sugeruje, że problematyka pracy dotyczy terenów cennych przyrodniczo, a w pracy skupiono uwagę tylko na obszarach Natura 2000. Jednakże jest to szczegółowo sprecyzowane w „Zagadnieniach wstępnych” dysertacji. Z perspektywy teoretyczno-poznawczej tematyka dysertacji wpisuje się w problematykę właściwą dla ekonomii ekologicznej, ekonomii środowiska i zasobów naturalnych oraz teorię dóbr publicznych.

2. Cele i hipotezy badawcze

Celem głównym pracy była identyfikacja i ocena skutków prowadzenia działalności rolniczej na terenach przyrodniczo cennych. Tak sformułowanemu celowi głównemu przyporządkowano następujące cele szczegółowe:

1. Rozpoznanie ram prawnych funkcjonowania rolnictwa na terenach przyrodniczo cennych.
2. Identyfikacja barier wynikających z ograniczeń funkcjonowania gospodarstw rolniczych na obszarach Natura 2000.
3. Rozpoznanie korzyści i możliwości „wykorzystania” ograniczeń w regulacjach środowiskowych dla rozwoju gospodarstw.
4. Zbadanie możliwości podejmowania w gospodarstwach rolnych działań dostosowawczych do regulacji środowiskowych.
5. Określenie zróżnicowania organizacji produkcji rolniczej (roślinnej i zwierzęcej) w gospodarstwach funkcjonujących na terenach przyrodniczo cennych oraz poza nimi.
6. Identyfikacja kierunków produkcji rolnej na terenach chronionych.
7. Zbadanie i ocena sposobu gospodarowania ziemią w badanych gospodarstwach rolnych.
8. Ustalenie i ocena wyników produkcyjnych i ekonomicznych uzyskiwanych przez badane gospodarstwa – zależność między udziałem obszarów chronionych w gospodarstwie, a wynikami produkcyjnymi i ekonomicznymi uzyskiwanymi z produkcji rolnej.
9. Porównanie efektywności czynników produkcji gospodarstw rolniczych prowadzących produkcję na obszarach chronionych i poza nimi.
10. Porównanie poziomów intensywności produkcji w gospodarstwach rolniczych prowadzących produkcję na obszarach chronionych i poza nimi.

Cel główny jak i cele szczegółowe zostały prawidłowo sformułowane oraz bezpośrednio korespondują z tytułem rozprawy doktorskiej. Na uwagę zasługuje ich zwarte sformułowanie oraz ich użyteczne znaczenie, zwłaszcza w zakresie oceny skutków polityki ochrony środowiska dla funkcjonowania

gospodarstw rolniczych zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych. Drobna uwaga dotyczy celu 4: „Zbadanie możliwości podejmowania w gospodarstwach rolnych działań dostosowawczych do regulacji środowiskowych”, w pracy nie przeprowadzono badań dotyczących takich możliwości dla analizowanych gospodarstw rolniczych. Cel ten raczej dotyczy przeglądu dotychczasowych badań w tym zakresie i analizy teoretycznej tego zagadnienia.

W rozprawie Doktorantka przyjęła trzy hipotezy badawcze:

H1: Wyższy udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gospodarstw powoduje obniżenie poziomu intensywności produkcji.

H2: Skutkiem wyższego udziału obszarów chronionych w powierzchni gospodarstwa, jest niższa efektywność czynników produkcji.

H3: Im wyższy udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gospodarstwa, tym niższe osiąga ono wyniki ekonomiczne.

Przyjęte w pracy hipotezy są sformułowane prawidłowo, korespondują z celem głównym pracy i są możliwe do weryfikacji. Pewna drobna uwaga dotyczy hipotezy H2, gdzie Doktorantka użyła pojęcia „*obszary chronione*”, a w pozostałych hipotezach występuje pojęcie „*obszary Natura 2000*”, można było konsekwentnie używać tego pojęcia we wszystkich hipotezach, zwłaszcza, że badania dotyczą tylko obszarów Natura 2000. Także hipoteza H3 jest ściśle powiązana z hipotezą H2, gdyż wyniki ekonomiczne w dużej mierze warunkują efektywność wykorzystania czynników produkcji. Ponadto wyniki ekonomiczne są też w dużej mierze uwarunkowane potencjałem produkcyjnym gospodarstw rolniczych. Z tego też względu gospodarstwa rolnicze posiadające większy udział obszarów Natura 2000, ale charakteryzujących się mniejszym potencjałem produkcyjnym nie są w stanie osiągnąć wysokich wyników ekonomicznych i nie jest to związane bezpośrednio z ich lokalizacją. Należałoby też określić o jakie wyniki ekonomiczne chodzi, czy to jest wartość produkcji, czy też dochód rolniczy. W mojej opinii z tej hipotezy można było zrezygnować, o wiele ważniejsza jest hipoteza H2, która łączy zarówno wyniki ekonomiczne i potencjał produkcyjny gospodarstw rolniczych. Interesującą hipotezą byłaby hipoteza dotycząca zmian w organizacji gospodarstw rolniczych, co w pracy jest analizowane. Poza tymi drobnymi uwagami należy stwierdzić, że treść hipotez nie budzi zastrzeżeń, a co najważniejsze uwzględniają kluczowe problemy badawcze podjęte w dysertacji.

3. Materiały źródłowe i metodyka badań

W badaniach wykorzystano pierwotne i wtórne źródła informacji. Wtórne źródła informacji stanowiły krajowa i zagraniczna literatura przedmiotu, krajowa i unijna statystyka masowa, sprawozdania i informacje Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Biebrzańskiego Parku Narodowego, a także baza aktów prawnych. Z kolei jako pierwotne i podstawowe źródło informacji wykorzystano dane rachunkowe dotyczące gospodarstw rolnych gromadzone na potrzeby rachunkowości dla polskiego FADN. Zakres czasowy badań

obejmował lata 2015-2019. Zakres czasowy badań jest prawidłowy, podyktowany dostępnością danych oraz obejmuje czas wpisujący się w okres funkcjonowania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 (PROW 2014-2020). Dobór gospodarstw rolniczych do badań był celowy. Badaniami objęto wszystkie gospodarstwa rolnicze prowadzące nieprzerwanie rachunkowość na potrzeby FADN-u we wskazanym okresie. W pierwszym etapie badań gospodarstwa podzielono na dwie zasadnicze grupy: gospodarstwa posiadające użytki rolne położone na obszarze Natura 2000 i gospodarstwa pozostałe nie posiadające użytków rolnych na obszarze Natura 2000. Taki podział gospodarstw rolniczych pozwolił na realizację celów szczegółowych pracy dotyczących oceny różnic w funkcjonowaniu gospodarstw na terenach przyrodniczo cennych oraz poza nimi. W kolejnym kroku gospodarstwa rolnicze posiadające użytki rolne położone na obszarze Natura 2000 zostały podzielone na cztery grupy w zależności od udziału użytków rolnych objętych obszarem Natura 2000. Zaproponowany przez Doktorantkę podział należy uznać za poprawny i szczególnie cenny z naukowego punktu widzenia. Wyodrębnienie grup o niewielkim udziale użytków rolnych objętych obszarami Natura 2000 pozwala na zwrócenie uwagi na ile jest możliwe rekompensowanie strat wynikających z ograniczeń gospodarowania na obszarze Natura 2000 poprzez wzrost intensywności produkcji na użytkach rolnych nieobjętych obszarem Natura 2000.

Przyjęte w pracy metody statystyczne są prawidłowe, pozwalają na weryfikację postawionych hipotez.

4. Struktura, treść poszczególnych rozdziałów oraz ocena merytoryczna pracy

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska liczy 235 stron, z których zasadniczą treść zajmuje 199 stron, uzupełnionych bibliografią oraz spisem tabel i rysunków. Rozprawa składa się z sześciu rozdziałów, w skład których wchodzi rozdział poświęcony zagadnieniom wstępnym, trzy rozdziały o charakterze teoretyczno-poznawczym i dwa rozdziały o charakterze empirycznym, prezentujące rezultaty badań własnych. W rozprawie wykorzystano 340 pozycji literatury, w tym 109 pozycji anglojęzycznych, 23 akty prawne oraz 43 źródła internetowe. Wykorzystana w pracy literatura jest bogata, aktualna i adekwatna do poruszanego problemu badawczego. Struktura pracy jest prawidłowa, korespondująca z tytułem, celem głównym, celami szczegółowymi i hipotezami badawczymi.

W rozdziale pierwszym Autorka zaprezentowała uzasadnienie wyboru tematu, sformułowała cel i hipotezy badawcze oraz zaprezentowała zagadnienia metodologiczne. W mojej opinii w przesłankach podjęcia tematu badawczego można było się odnieść nie tylko do ograniczeń nakładanych na gospodarstwa rolnicze zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych, ale też zwrócić uwagę na dostarczane dobra publiczne przez takie gospodarstwa. Uważam, że w rozdziale tym Autorka mogła zamieścić informacje dotyczące miar i wskaźników wykorzystanych do oceny ekonomicznych skutków prowadzenia działalności rolniczej. Niedosyt budzi brak w metodyce

dokładnego określenia jakie kategorie ekonomiczne będą użyte do oceny efektywności gospodarowania oraz wyników ekonomicznych. Wprawdzie kategorie te są prezentowane w części empirycznej pracy, jednak wprowadziłoby to pewien porządek i ułatwiło przyswajanie treści dysertacji. W części metodycznej Autorka na stronie 14 pisze „... wykonano wielowymiarową analizę regresji dla poziomu dochodu oraz wartości dodanej” nie podano o jaki dochód i wartość dodaną chodzi. Prawdopodobnie chodzi o dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, ale czy wartość dodana jest netto, czy brutto? Można było też wytłumaczyć, że wszystkie użyte kategorie ekonomiczne zostały obliczone zgodnie z metodyką stosowaną przez FADN. Mimo tych drobnych uwag należy uznać, że rozdział ten jest napisany w sposób poprawny, zwięzły i czytelny.

Rozdział drugi dotyczy problematyki rozwoju działań w zakresie ochrony środowiska w Polsce i na świecie. Doktorantka przedstawiła definicje środowiska przyrodniczego, zwracając uwagę na wielość tych definicji i wielość stosowanych pojęć. W podrozdziale dotyczącym funkcji środowiska przyrodniczego, funkcje te potraktowała bardzo skrótowo. Ma się wrażenie zredukowania funkcji środowiska jako źródło podaży zasobów i miejsce asymilacji odpadów. Można było tutaj wymienić nie tylko korzyści gospodarcze, ale też korzyści pozaekonomiczne, widoczne w „usługach” dostarczanych przez ekosystemy. W dalszej części rozdziału drugiego przeprowadzono ciekawy przegląd zagadnień ochrony środowiska w teorii ekonomii. Następnie zwrócono uwagę na zagadnienia gospodarowania zasobami naturalnymi. Doktorantka zwraca uwagę na zagrożenia związane z nadmierną eksploatacją zasobów naturalnych. W części pracy dotyczącej rozwiązań instytucjonalnych w zakresie ochrony środowiska Doktorantka skupiła swoją uwagę głównie na odnawialnych źródłach energii. Jest to ważny element ochrony środowiska, ale pewno jeden z wielu elementów polityki ekologicznej. W moim przekonaniu brakuje odniesienia do polityki ekologicznej, czy też polityk szczegółowych, m.in.: ochrony środowiska, przyrody, użytkowania zasobów i walorów środowiska, kształtowania krajobrazu, jak również polityki rolnej, znaczenia regulacji administracyjno-prawnych, instrumentów ekonomicznych, instrumentów społecznego oddziaływania. W dalszej kolejności Doktorantka słusznie zwróciła uwagę na znaczenie zasobów środowiska przyrodniczego w kształtowaniu dobrobytu społecznego w kontekście międzygeneracyjnej sprawiedliwości ekologicznej. Następnie przedstawiono znaczenie obszarów cennych przyrodniczo w rozwoju społeczno-gospodarczym, formy ochrony przyrody i rodzaje obszarów przyrodniczo cennych. Nakreślono problemy rozwojowe obszarów cennych przyrodniczo i możliwości wykorzystania ich walorów. Podsumowując drugi rozdział można wskazać, że Autorka przychyliła się w swojej opinii do ekologicznego paradygmatu ekonomii wywodzącego się z krytyki przydatności tradycyjnej neoklasycznej analizy optymalności do rozwiązania problemu degradacji i ochrony środowiska, a także zapewnienia jego jakości oraz dostępności zasobów środowiska naturalnego dla przyszłych pokoleń.

Kolejny rozdział dotyczy wpływu działalności rolniczej na środowisko. Doktorantka rozpoczyna swoje rozważania od problematyki koncentracji produkcji i wzrostu poziomu specjalizacji gospodarstw rolniczych wskazując głównie na zagrożenia środowiskowe z tym związane. Powstaje tutaj pytanie na ile procesy wzrostu koncentracji i specjalizacji w produkcji rolniczej można pogodzić z redukcją negatywnego oddziaływania na środowisko naturalne? Obserwowane zmiany relacji cen czynników produkcji w rolnictwie skutkują spadkiem opłacalności produkcji rolniczej i zmuszają rolników do podejmowania adekwatnych działań dostosowawczych. Głównie dotyczą one konieczności wzrostu skali i specjalizacji produkcji. Może to powodować negatywne efekty zewnętrzne, które Doktorantka w treści rozdziału trzeciego szczegółowo omawia. Powstaje tutaj kolejne pytanie: jakie rozwiązania instytucjonalne mogą przeciwdziałać tym negatywnym skutkom lub je ograniczać do poziomu akceptowalnego? Doktorantka trafnie w treści trzeciego rozdziału zwraca uwagę na znaczenie gospodarstw rolniczych w utrzymaniu bioróżnorodności i pielęgnacji krajobraz wiejskiego. Szkoda, że nie rozszerzono treści tego rozdziału o współczesne funkcje rolnictwa, zwłaszcza pozakomercyjne, nie posiadające wyceny dokonanej na podstawie mechanizmu wolnego rynku. Od rolnictwa oczekuje się wkładu w zakresie usług środowiskowych, krajobrazowych, gospodarki wodnej, zapobiegania powodziom, usług socjalnych czy też kulturowych. Dostarczane przez rolnictwo usługi pozarynkowe są argumentem przemawiającym za interwencjonizmem rolnym i stosowaniem odpowiednich narzędzi polityki rolnej wynagradzających rolników za dostarczenie takich dóbr.

Kolejny, czwarty rozdział dotyczy ograniczeń i szans rozwoju działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo. Doktorantka na bazie przeglądu literatury odnosi się do ograniczeń i barier rozwoju gospodarczego, głównie produkcji rolniczej, na obszarach cennych przyrodniczo zwracając uwagę na znaczenie edukacji rolników w celu poprawy warunków prowadzenia działalności i rozumienia korzyści wynikających z lokalizacji gospodarstwa rolniczego na takich obszarach. Ponadto wskazuje też na rolę innowacji w działalności rolniczej na obszarach cennych przyrodniczo. Słusznie zauważając, że główne znaczenie mają innowacje technologiczne, wykorzystujące technologie produkcji przyjazne środowisku oraz innowacje produktowe wykorzystujące lokalizację gospodarstw rolniczych. Proponowanym przez Doktorantkę systemem produkcji dla gospodarstw rolniczych zlokalizowanych na obszarach cennych przyrodniczo jest rolnictwo ekologiczne, jako system produkcji przyjazny środowisku. W mojej opinii w podrozdziale 4.4 nie było potrzeby analizy zmian liczby ekologicznych gospodarstw rolniczych i powierzchni upraw ekologicznych. Można ten rozdział połączyć z podrozdziałem dotyczącym innowacji. Także w małym stopniu wyodrębniono szanse związane z lokalizacją gospodarstw rolniczych na obszarach cennych przyrodniczo. Można było wyodrębnić podrozdział związany z korzyściami takiej lokalizacji gospodarstw. Te korzyści są opisane (np. możliwość prowadzenia działalności agroturystycznej, przetwórstwa rolno-spożywczego,

możliwość osiągnięcia korzyści finansowych z programów rolnośrodowiskowych) jednak są one rozproszone w treści rozdziału 4. Doktorantka rozdział 4.2 zatytułowała „*Inwestycje prośrodowiskowe i ich finansowanie*”, jednak rozdział ten dotyczy charakterystyki programów rolnośrodowiskowych. Większość z nich nie ma charakteru inwestycyjnego. Na rysunku 4.2 nie są podpisane wszystkie słupki, co drugi słupek jest podpisany. Doktorantka w rozdziale czwartym wymienia ograniczenia związane z prowadzeniem produkcji rolniczej na obszarach cennych przyrodniczo, jednak omówione są one zbyt ogólnie, często jako opinie rolników przytoczone z literatury przedmiotu badań. Nie do końca jest jasne jakim ograniczeniom podlegają gospodarstwa rolnicze funkcjonujące na obszarze Natura 2000. Czy ograniczenia te dotyczą tylko rolników realizujących programy rolnośrodowiskowe czy obejmują one też wszystkich rolników? Przedstawione przez Doktorantkę rozważania w rozdziale czwartym należy uznać za cenne dla zrozumienia specyfiki produkcji rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych.

Rozdział piąty dotyczy charakterystyki badanych gospodarstw rolniczych. Doktorantka dokonała oceny wyposażenia badanych gospodarstw rolniczych w czynniki produkcji oraz zaprezentowano organizację produkcji roślinnej i zwierzęcej. Dane te przedstawiono dla poszczególnych grup gospodarstw rolniczych zróżnicowanych pod względem udziału obszarów Natura 2000 w powierzchni użytków rolnych oraz porównano te wyniki z gospodarstwami bez udziału użytków rolnych objętych Naturą 2000. Jest to ważna część badań, gdyż pozwala na ocenę potencjału produkcyjnego badanych gospodarstw rolniczych. Należy też podkreślić, że szczegółowa charakterystyka dotycząca potencjału produkcyjnego oraz typów rolniczych w badanych gospodarstwach pozwala na porównanie gospodarstw bez udziału obszarów Natura 2000 oraz z udziałem obszarów Natura 2000 i stwierdzenie, że te gospodarstwa są podobne do siebie. Jest to ważne z punktu widzenia przeprowadzanych w pracy analiz i możliwości porównania podobnych obiektów funkcjonujących w zróżnicowanych warunkach. Stanowi to podstawę do przeprowadzonej w pracy analizy kontrfaktualnej. Nasuwają się tutaj pewne uwagi co do treści tego rozdziału. Autorka na stronie 125 pisze „... *gospodarowanie w rolnictwie jest prowadzone przy użyciu wielu specyficznych zasobów, do których zalicza się ziemię, kapitał ludzki i wiele narzędzi ...*” nie jest to trafne sformułowanie, czy nie lepiej było napisać „*ziemię, pracę i kapitał*”. W tabeli 5.1 oprócz podania liczby gospodarstw rolniczych warto było także zamieścić ich procentowy udział, ułatwiłoby to analizę. Doktorantka używa sformułowania „*średni udział*” wystarczyłoby „*udział*”. Na str. 125 jest „... *co przekłada się na produkcję ukierunkowaną na zwierzęta trawożerne*” lepiej byłoby precyzyjnie to nazwać zgodnie z metodyką FADN-u, że dotyczy to gospodarstw rolniczych o typie rolniczym „*Zwierzęta trawożerne*”. Na stronie 128 Autorka pisze, że „*znacznie wzrosła powierzchnia gospodarstw posiadających grunty na obszarze Natura 2000*” nie jest to jasne czy to sformułowanie dotyczy badań Zegara (2011), na które Autorka się powołuje, czy badań własnych. W badaniach

Autorki jest to zróżnicowane. Szkoda, że w tabelach dotyczących potencjału produkcyjnego nie zamieszczono kolumny charakteryzującej całą zbiorowość gospodarstw rolniczych mających użytki rolne objęte obszarem Natura 2000. Tabela 5.2 dotyczy zasobów ziemi w badanych gospodarstwach rolniczych, gdzie Autorka podaje „zasoby gruntów”, jakich gruntów? Prawdopodobnie chodzi o użytki rolne. Na str. 131 wiersz 4 Autorka podaje zasoby pracy nie precyzując w jakich jednostkach. W analizie nakładów pracy w badanych gospodarstwach rolniczych Autorka słusznie zauważa, że gospodarstwa rolne o największym udziale użytków rolnych objętych obszarem Natura 2000 charakteryzują się największym poziomem nakładów pracy w przeliczeniu na 100 ha UR. Dodatkowo należałoby zwrócić też uwagę na fakt, że gospodarstwa te charakteryzują się najmniejszą średnią powierzchnią użytków rolnych. Czy dane te nie wskazują też, na to, że gospodarstwa posiadające znaczny udział użytków rolnych objętych obszarem Natura 2000 są zlokalizowane na terenach charakteryzujących się rolnictwem ze znacznymi wadami strukturalnymi i w regionach kraju o niższym poziomie rozwoju gospodarczego. Utrudniać to może zmiany strukturalne w rolnictwie w tych regionach, np. możliwość uwalniania zbędnej siły roboczej z gospodarstw i poszukiwania zatrudnienia poza rolnictwem. Może to stanowić też pewien wniosek co do konieczności stosowania zróżnicowanych narzędzi polityki rolnej kierowanych do gospodarstw rolniczych objętych w większym lub mniejszym zakresie obszarami Natura 2000. Na stronie 133 Autorka pisze, że „... we wszystkich grupach gospodarstw niekorzystna była struktura aktywów. Wszystkie grupy gospodarstw charakteryzowały się wysokim udziałem aktywów trwałych ...”. oczywiście wysoki udział aktywów trwałych w strukturze aktywów ogółem jest niekorzystny, ale trzeba to oceniać przez pryzmat specyfiki gospodarstw rolniczych i fakt, że są to jednostki produkcyjne, które wymagają aktywów trwałych. Ponadto w tabelach 5.8 i 5.9 zamieszczono wartość aktywów trwałych i aktywów obrotowych. Bardziej czytelne byłoby zamieszczenie także procentowego udziału poszczególnych pozycji. Oczywiście dane te w procentach przedstawiono na rysunkach 5.2 i 5.3, ale są to wartości dla całego badanego okresu. Na stronie 137 i rys. 5.4 Autorka używa sformułowania „kapitał obrotowy” raczej chodzi tutaj o aktywa obrotowe. W mojej opinii zaprezentowane w tym rozdziale dane są interesujące i pokazują zróżnicowanie potencjału produkcyjnego badanych gospodarstw rolniczych. Można było w tej części pracy dokonać analizy relacji pomiędzy czynnikami produkcji. Jest relacja pracy do ziemi, ale też można było przedstawić relację kapitału do pracy (techniczne uzbrojenie pracy) oraz relację kapitału do ziemi (techniczne uzbrojenie ziemi).

Zasadnicze znaczenie dla realizacji celów badawczych ma rozdział szósty. Autorka dokonała w nim oceny sytuacji produkcyjno-ekonomicznej badanych gospodarstw rolniczych. Analizę rozpoczyna ocena intensywności produkcji i poziomu nakładów materiałowych. Nie jest do końca jasne jakie koszty są brane pod uwagę. Autorka zamiennie stosuje pojęcie nakłady materiałowe, nakłady materialne ostatecznie stwierdzając, że ze względu na dostępność danych „poziom nakładów został

ustalony jako suma kosztów bezpośrednich, w produkcji roślinnej i zwierzęcej, kosztów ogólnogospodarczych oraz usług". Należałoby to uporządkować. Prawdopodobnie chodzi tylko o poziom kosztów bezpośrednich, tak można się domyślić z tabeli 6.2. Badania przeprowadzone przez Doktorantkę wskazują na mniejszy poziom intensywności produkcji w gospodarstwach posiadających użytki rolne na obszarze Natura 2000 oraz różnice w obrębie grup gospodarstw posiadających użytki rolne na obszarze Natura 2000. Szkoda, że Autorka nie dokonała analizy istotności różnic statystycznych w obrębie gospodarstw o zróżnicowanym poziomie udziału użytków rolnych na obszarze Natura 2000. Taka analiza jest wykonana, ale tylko pomiędzy gospodarstwami bez udziału i z udziałem obszarów Natura 2000. W dalszej kolejności dokonano charakterystyki wyników produkcyjnych badanych gospodarstw rolniczych. W mojej opinii dane dotyczące wartości produkcji rolniczej w Polsce prezentowane na wykresie 6.2 nie są potrzebne w pracy. Analiza wyników produkcyjnych dla badanych gospodarstw rolniczych była wykonana na podstawie wartości produkcji ogółem, wartości i struktury produkcji roślinnej i produkcji zwierzęcej. Autorka analizując wartość produkcji ogółem stwierdza większy poziom zużycia wewnętrznego w dwóch grupach gospodarstw rolniczych tłumacząc go większym zużyciem naturalnych nawozów mineralnych, czy chodzi tutaj o nawozy organiczne (np. obornik), czy takie nawozy w metodyce FADN-u są uwzględniane w wartości produkcji ogółem, czy tylko produkty potencjalnie towarowe? Także w rozdziale tym przedstawiono dane dotyczące wartości produkcji roślinnej na 1 ha użytków rolnych (rysunek 6.3), dane te dotyczą efektywności gospodarowania i powinny znaleźć się w podrozdziale „Ocena efektywności gospodarowania”. W dalszej kolejności Doktorantka dokonała analizy wyników ekonomicznych i efektywności gospodarowania w badanych gospodarstwach rolniczych. Dokonano oceny poziomu dochodów uzyskiwanych przez badane gospodarstwa rolnicze. Bardzo interesującym są dane dotyczące dochodów spoza gospodarstwa rolniczego i ich relacji do dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Przy czym dane te przedstawiono na rysunku 6.5, ale nie zamieszczono legendy do tego rysunku. Brakuje też precyzji w nazewnictwie kategorii ekonomicznych, Autorka używa terminu dochód rolniczy (tabela 6.7, rysunek 6.4), a chodzi tutaj o dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego. W dalszej części dysertacji zaprezentowano poziom dopłat do działalności operacyjnej gospodarstwa. Jest to ważna analiza, gdyż wskazuje na znaczenie narzędzi polityki rolnej w rekompensowaniu utrudnień związanych z prowadzeniem działalności na obszarach przyrodniczo cennych. Zwrócono także uwagę na poziom inwestycji brutto w badanych gospodarstwach rolnych, przy czym analizowano tylko samą wartość inwestycji. Można było dokonać tutaj przeliczenia wartości inwestycji brutto na nakłady pracy, na 1 ha użytków rolnych czy też w przeliczeniu na wartość aktywów trwałych. W analizie efektywności dokonano oceny opłacalności produkcji, produktywności ziemi, wydajności pracy i efektywności wykorzystania majątku. Autorka przy ocenie efektywności pisze, że „... rentowność majątku obliczono jako relację dochodu z rodzinnego

gospodarstwa rolnego do wartości majątku, czyli sumy wartości aktywów trwałych, ziemi, upraw trwałych oraz kwot produkcyjnych, także budynków i maszyn oraz środków transportu” do aktywów trwałych zaliczamy ziemię, uprawy trwałe oraz kwoty produkcyjne, także budynki i maszyny oraz środki transportu. Tytuł tabeli 6.13 jest „Efektywność wykorzystania majątku w badanych gospodarstwach w latach 2015-2019” należało sprecyzować, że chodzi tutaj o majątek trwały. Kolejnym poruszonym zagadnieniem była analiza poziomu zadłużenia badanych gospodarstw rolniczych. Autorka na stronie 165 pisze „... dostęp do kredytu, na warunkach cenowych ...” raczej na warunkach rynkowych, chodzi pewno o kredyt komercyjny. Tytuł tabeli 6.16 to „Relacja zadłużenia do wartości majątku w badanych gospodarstwach w latach 2015-2019” jakiego zadłużenia, jakiego majątku? Chodzi tutaj raczej o wskaźnik ogólnego zadłużenia jako relacja zobowiązań ogółem do łącznych aktywów gospodarstw rolniczych. Następny rozdział dotyczy ilościowej oceny sytuacji produkcyjno-ekonomicznej badanych gospodarstw rolniczych. Rozdział 6.4 rozpoczyna się danymi dotyczącymi liczby badanych gospodarstw rolniczych, są to dane powtórzone z metodyki badań. W podrozdziale tym zamieszczono statystyki opisowe charakteryzujące badane gospodarstwa rolnicze. W mojej opinii dane te mogły być zamieszczone w podrozdziałach wcześniejszych rozdziału szóstego. W podrozdziale 6.4.2 dokonano bardzo interesujących analiz statystycznych dotyczących różnic w wynikach ekonomicznych pomiędzy gospodarstwami rolniczymi położonymi na obszarze Natura 2000 i poza tym obszarem. Z punktu widzenia tematu pracy szczególnie ważne są analizy dotyczące różnic w poziomie dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Przeprowadzona analiza pokazała, że gospodarstwa rolnicze posiadające użytki rolne położone na obszarze Natura 2000 osiągają poziom dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz wartość dodaną (nie wiadomo czy brutto czy netto) istotnie statystycznie wyższą niż gospodarstwa bez obszaru Natura 2000. Autorka nie wyjaśnia do końca przyczyn tej sytuacji, można się domyślać, że wynika to z narzędzi polityki rolnej rekompensujących rolnikom ograniczenia w produkcji rolnej. Można było analizę prowadzoną w pracy poszerzyć o ocenę dochodowości pracy. Jest to wskaźnik, który pokazałby na ile uzyskiwany przez gospodarstwo rolnicze dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego zapewnia poziom parytetowy. W dalszej części pracy wykorzystując analizę regresji i korelacji poszukiwano czynników determinujących wyniki ekonomiczne i efektywność gospodarowania dla gospodarstw rolniczych posiadających użytki rolne na obszarze Natura 2000.

W części ostatniej, zatytułowanej „Podsumowanie i wnioski” Autorka dokonała reasumpcji przeprowadzonego wywodu, odnosząc się do celu głównego, celów szczegółowych i hipotez badawczych. Doktorantka pozytywnie zweryfikowała hipotezę pierwszą, częściowo hipotezę drugą, a hipoteza trzecia nie została zweryfikowana pozytywnie. Należy przyjąć, że przeprowadzone przez Doktorantkę badania pozwoliły na weryfikację hipotez. Analiza przeprowadzona przez Doktorantkę wskazuje, że dopłaty do programów rolnośrodowiskowych skierowanych do obszarów Natura 2000

są wystarczające. Jednak formułowanie takiego wniosku należałoby poszerzyć o analizę dochodowości pracy własnej. Można zauważyć, że gospodarstwa z użytkami rolnymi objętymi obszarem Natura 2000 charakteryzują się większymi nakładami pracy własnej niż pozostałe gospodarstwo. Mimo braku istotnych statystycznie różnic w poziomie dochodu rolniczego mogą występować istotne statystycznie różnice w poziomie dochodowości pracy, co w konsekwencji może powodować ograniczenie zdolności rozwojowych. Autorka we wniosku nr 10 wskazuje na możliwość łączenia w obrębie jednego gospodarstwa rolniczego konwencjonalnego i ekologicznego systemu produkcji, jednak to nie było badane. Należy się zgodzić z opinią Autorki wyrażoną w „Podsumowaniu i wnioskach”, że analizowany problem badawczy jest wieloaspektowy, a przeprowadzone badania dają podstawę do dalszych pogłębionych analiz. Należy przyjąć to z dużym zadowoleniem, że Doktorantka dysponując bardzo bogatym materiałem badawczym jest świadoma perspektyw jakie to daje.

Generalnie można uznać, że Doktorantka opanowała technikę pisania pracy jednak zdarzają się Jej błędy interpunkcyjne, czy stylistyczne, np.

- str. 21 brak przecinaka przed literą „a”: „... a rola kupca”; „... nad importem a zwłaszcza ...”
- str. 22 brak przecinaka przed literą „a”: „... ziemi a nawet”
- str. 24 brak przecinaka przed literą „a”: „... środowiska naturalnego a głównie”
- str. 41 brak przecinaka przed literą „a”: „... mieszkańców a działaniami”
- str. 69 brak przecinaka przed wyrazem „aż”: „... gazów cieplarnianych aż w trzech ...”
- str. 89 brak przecinaka przed wyrazem „gdy”: „... w przypadku gdy wieś”
- str. 19 błąd stylistyczny: „... poprze skalę jej zanieczyszczenia w skali świata”
- str. 166 błąd stylistyczny: „... starć się o uzyskanie różnych rodzajów źródeł”

Konkluzja końcowa

Rozprawa doktorska przygotowana przez Panią mgr Joannę Stefańczyk jest opracowaniem podejmującym ważne zagadnienie społeczno-gospodarcze. Zarówno treść pracy, jak i jej układ odpowiadają postawionemu zadaniu badawczemu przedstawionemu w tytule. Mimo zgłoszonych uwag dysertację oceniam pozytywnie w zakresie teoretyczno-metodyczny i poznawczym. Doktorantka w wystarczający sposób wykazała się ogólną wiedzą teoretyczną z zakresu ekonomii i finansów oraz umiejętnością samodzielnego prowadzenia badań. Szczególnie cenna jest podjęta przez Autorkę próba konieczności dostrzeżenia wartości pozaekonomicznych środowiska przyrodniczego. Pragnę podkreślić, że problematyka dysertacji wpisuje się w obszar badawczy dyscypliny ekonomia i finanse oraz stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

Biorąc powyższe pod uwagę stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska Pani mgr Joanny Stefańczyk pt. „*Ekonomiczne skutki prowadzenia działalności rolniczej na terenach cennych przyrodniczo*” odpowiada wymogom stawianym rozprawom doktorskim określonym w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1789) w związku z art. 179 ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018 poz. 1669).

W związku z tym **wniosuję do Rady Dyscypliny Ekonomia i Finanse Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie o dopuszczenie rozprawy doktorskiej mgr Joanny Stefańczyk do publicznej obrony.**

Rzeszów, 18.03.2022

(Dariusz Kusz)

